

Aristoteles'in Tarih Algısının İbn Haldûn'un Tarih Felsefesi İle Benzerliği Üzerine Bir İnceleme

Murat Serdar^{1,2}, Sami Okan Köse³

ÖZET

Tarih felsefesi en basit tanımıyla tarihin felsefi bir zihinle telakkisi, bir nevi felsefileştirilmesi veya felsefileştirilmiş halidir. Genel kabul, tarih felsefesini isim olarak ilk dillendirenin Voltaire ve kurumsal manada bir disiplin haline sokan kişinin de Vico olduğu üzerinedir. Her ne kadar genel kabul bu yönde olsa da aslında bu iki isimden çok daha önce ilk olarak Aristoteles ve sonrasında da İbn Haldûn, çeşitli yöntem ve söylemlerle tarihin ancak felsefi bir mahiyete bürünmek suretiyle değer ve anlam kazanacağı minvalinde bir yaklaşım ortaya koymuştur. Böylelikle de tarih felsefesinin ilk nüvelerinin oluşturulmasına katkıda bulunmuşlardır. Aristoteles ve İbn Haldûn'un tarih anlayışlarını veya tarih felsefelerini karşılaştırmayı amaç edinen bu çalışma; hem Aristoteles'in hem de İbn Haldûn'un aralarındaki birtakım basit nüansların sayılmaması halinde, tarihin, sadece felsefi bir karaktere sahip olmakla kıymetli olabileceği düşüncesinde hemfikir olduklarını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Aristoteles, İbn Haldûn, Tarih, Felsefe.*

A Study On The Similarity Of Aristotle's Perception Of History With Ibn Khaldûn's Philosophy Of History

ABSTRACT

Philosophy of history, in its simplest definition, is the understanding of history with a philosophical mind, a kind of philosophizing or philosophizing. It is generally accepted that Voltaire was the first to articulate philosophy of history as a name and Vico was the first to institutionalize it as a discipline. Although this is generally accepted, in fact, long before these two names, first Aristotle and then Ibn Khaldûn, with various methods and discourses, put forward an approach that history could only gain value and meaning by taking on a philosophical nature. Thus, they contributed to the formation of the first nuclei of the philosophy of history. This study, which aims to compare Aristotle's and Ibn Khaldûn's conceptions of history or philosophies of history, reveals that both Aristotle and Ibn Khaldûn, apart from some simple nuances between them, agree on the idea that history can only be valuable by assuming a philosophical character.

Keywords: *Aristotle, Ibn Khaldûn, History, Philosophy.*

¹ İletişim Yazarı: mserdar61@live.com

² Doç. Dr. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0003-2922-1096.

³ Dr., ORCID: 0009-0002-1669-9007.

1. GİRİŞ

Tarih felsefesi isminden de anlaşılacağı üzere iki farklı kavramdan bir araya gelmiştir. İlki “tarih” bir diğeri ise “felsefe” dir. Öncelikle burada her iki kavrama yönelik yapılan tanımlamalara ayrıntılı olarak yer vermenin gereksiz olacağını söylemek gerekmektedir. Bu düşünceden hareketle tarih felsefesinin ilk sözcüğü olan tarih kavramını genel bir ifadeyle tanımlamak doğru olacaktır. Tarih, genel kabul olunan şekliyle geçmişteki olayları yer ve zaman belirterek sebep sonuç ilişkisi içerisinde aktaran bilim dalıdır (Çakırbaş ve Çelik, 2020, s. 247). Felsefe kelimesi ise Yunanca “sevgi” anlamına gelen “fıla” ile “bilgelik” anlamına gelen sofiadan oluşmaktadır. “Bilgelik sevgisi” demek olan “filosofia” kelimesi Arapça’ya felsefe şeklinde geçmiştir (Kaya,1995, s. 311). Felsefe, isminin içerdiği bu anlamdan da anlaşılacağı üzere merkezine bilgiyi almıştır. Fakat felsefeyi felsefe yapan basit bir bilgelik ya da bilgi sevgisi değildir. Felsefeyi felsefe yapan temel şey her çeşit çıkar ve faydadan arınmış bir şekilde bilgiyi sadece kendisi için talep eden salt bir bilgelik sevgisidir. Ayrıca felsefeyi değerli kılan bir diğer unsur bilgiye ulaşmada son derece yoğun olarak kullandığı ve felsefe için vazgeçilmez olan sorgulama faaliyetidir. Yani özetle felsefe; sorgulama ve eleştirel yaklaşım eşliğinde doğrudan doğruya sadece bilgiyi veya bilgeliği elde etme faaliyetidir. Burada şunu da belirtmek de fayda vardır; felsefe, ortaya koyduğu bilginin ya da teorinin, doğru veya yanlış niteliği ne olursa olsun, bu bilginin ya da en azından kendi içerisinde tutarlı olmasına azami ölçüde özen gösterir ya da göstermek zaruretindedir.

Tarih felsefesi kavramı veya sözcüğü ise ilk olarak, Voltaire tarafından, tarihsel düşünme etkinliği manasında kullanılmış özellikle de Hegel’in bu konudaki çalışmalarından sonra evrensel tarih veya dünya tarihi anlamlarına gelecek bir bilme faaliyetine dönüştürülmüştür. Bu faaliyetin temelinde, tarihsel olgulara yaslanılarak yapılmış olan genellemeler üzerine kapsamlı açıklamalar yapmak vardır. Filozoflar veya tarih felsefesini kendisine meşgale edinen düşünürler, tarih felsefesinin yukarıda söz edilen ve özünü teşkil eden amacı doğrultusunda, bir bütün olarak insanlık tarihinin başlangıcından sonuna kadar olan süreci, tüm aşamalarıyla gösteren tarih tasarımları oluşturma yoluna gitmişlerdir (Aysevener ve Barutça, 2003, s. 10).

Tarih tasarımlarını veya felsefelerini dönemsel olarak ikiye ayırabiliriz. Birincisi genel olarak Aydınlanma Dönemine kadar olan yani Rönesans ve Reform hareketi öncesini kapsayan dönemdir. Bu dönemde filozofların zihinlerinde kurguladıkları tarih tasarımları genellikle tanrı odaklıdır. Diğer bir ifade ile tarih tasarımları sekülerlikten oldukça uzaktır. Bu dönem tarih teorisyenlerinin veya filozoflarının isimleri genel olarak şöyledir: Vico, Kant, Hegel, Karl Marx, Spengler ve çalışmamızın ana odak noktalarından birini oluşturan İbn Haldûn’dur. Rönesansla birlikte ise tarihe olan bakış açısı tümenden değişikliğe uğramıştır. Rönesans’ın meydana getirdiği yeni felsefi anlayış ile birlikte tarih veya tarih

felsefesi seküler bir bakış açısıyla ele alınmaya başlamıştır. Bu dönemle beraber tarih tanrının etkisinden soyutlanmış bir anlayış ile daha insani ve doğal bir süreç olarak telakki edilmiştir. Yani aydınlanma felsefesi ile insan tarihin merkezine yerleştirilip tarihin öznesi yapılmıştır. Böylelikle bireye kaderini tayin hakkı verilmiştir. Birey bu anlayışa göre tanrının iradesine göre değil kendi özgür iradesine göre tarih içinde kendine bir rol edinecektir. Bireyin kendi kaderini hürce tayin etme hakkını elde etmesi ulus yaratma fikrine dönüştürülmüştür. Ulusların kendi kaderini tayin etme hürriyeti anlayışı ise tanrının bu çerçevede saf dışı edilmesine sebebiyet vermiştir. Buraya kadar ortaya konan bilgiler neticesinde denilebilir ki Aydınlanma felsefesi seküler bir tarih felsefesi ve tasarımı yaklaşımı doğrultusunda, ondan önceki dönem ise tanrısal tarih teori ve tasarımları etrafında şekillenmiştir (Çevik, 2014, s. 92-93). Fakat burada şunu ifade etmek gerekmektedir, ister tanrısal ister seküler tarih felsefesi odaklı tasarımlar olsun, her iki anlayışta da tarihi sadece en basit haliyle geçmişteki olayların aktarımı, diğer tabirle “nakilcilik” şeklinde gören anlayış yoktur. Her iki tarih felsefesi de tarihin; belli bir felsefi ilkeye göre olaylar üzerinden değil olgular üzerinden okunmasını amaçlamaktadır. Collingwood'da tarih felsefesini genel olarak açıklamaya çalışırken salt olayların nakline dayalı tarih anlayışına tepki göstermektedir. Collingwood bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir: *“Tarih felsefesi ismini, on sekizinci yüzyılda, onunla eleştirel veya bilimsel tarihten, tarihinin eski kitaplarda bulunduğu öyküleri yinelemek yerine, kendi zihninde kendi kendine kurduğu bir tarihsel düşünme tipinden başka bir şey kastetmeyen Voltaire buldu”* (Collingwood, 1996, s. 31). Bu bağlamda tarih felsefesi, özünde tarihi salt olaylara yani tekil durumlara indirgenip yalnızca nakille yetinen tarih anlayışına karşı daha tümel ve daha olgusal bir bakış açısı sunan bir başkaldırıdır. Diğer bir anlatımla tarih felsefesi kuru, donuk, nakilci, belgeci ve ruhsuz (klasik) tarih anlayışına ruh ve canlılık katmıştır. Yani tarih felsefesi özellikle de felsefenin etkisiyle cansız bir beden misali olan veya öyle algılanan tarihe, can vermiştir. Burada şüphesiz en büyük pay felsefeye aittir. Felsefe, özü itibarıyla tarihin dar ve katı kalıplarını kırarak ona daha esnek ve daha işlevsel bir form vermiş bu etkileşim sonucunda da tarih felsefesi zuhur edivermiştir. Bu çalışmada; tarihi alışılmışın dışında bir biçimde felsefe disiplini üzerinden telakki etmek suretiyle tarih felsefesi gibi yeni bir ilmi sahayı, kavramı ya da olguyu vücuda getiren ilk düşünürlerden biri olan Aristoteles'in, ondan yıllar sonra yaşamış olan Ortaçağ bilginlerinden İbn Haldûn'un tarih felsefesi üzerindeki bir anlamda düşünce yansımaları üzerinde durulacaktır. Diğer bir deyişle bu çalışma, tarihe yükledikleri anlam açısından Aristoteles ve İbn Haldûn'un fikri bakımdan benzerliklerini ele almayı gaye edinmektedir.

2. ARİSTOTELES'İN HAYATI (YAŞADIĞI ÇEVRE), MAHİYETİ VE TARİH ALGISI/FELSEFESİ

Ortaçağ Batı Hıristiyan dünyasının; “Filozof”, İslam dünyasının “İlk Öğretmen” şeklinde nitelendirdiği ve bütün felsefe tarihinin Platon'la beraber en büyük diğer düşünürü olan Aristoteles, M.Ö. 384 senesinde Kuzey Yunanistan'da bir İonia sömürgesi olan Stageira kentinde doğmuştur. (Arslan, 2007, s. 3). Aristoteles'in babası Nikomakhos, bir hekim ailesinden gelmekle beraber kendisi de doktordu. Nikomakhos, Makedonya Kralı II.

Filip'in babası II. Amyntas'ın özel doktoru ve yakın dostuydu (Kaya, 1991, s. 375). Aristoteles'in annesi Phaestis ise Eubea adasında bulunan Khalkis'in oldukça varlıklı bir ailesinden gelmekteydi. Bir hayli erken yaşlarda hem anne ve hem de babasını kaybeden Aristoteles yakın akrabası olan Proxenos tarafından büyütülmüştür (Erkızan, 2003, s. 561). Aristoteles'in hem ailesi hem içinde yaşadığı kültür çevresi kendisini deneysel araştırma ile pozitif ilimlere önceden hazırlama noktasında oldukça etkili olmuştur (Kaya, 1991, s. 375).

Aristoteles'in bundan sonraki yaşamındaki ilk önemli olay, yaşı yaklaşık on yedi dolaylarında iken yani M.Ö. 367 senesinde Atina'ya gelmesi ve o esnada tüm Yunan dünyasının adeta bir eğitim merkezi statüsünde olan Platon'un "Akademi" ismini taşıyan okuluna girmesidir. Kaynaklarda söylendiği kadarıyla Platon, o sıralar genç bir delikanlı olan Aristoteles'e özel bir ihtimam göstermiş, onu okulun "bilgin"i, "beyni/aklı" olarak isimlendirecek kadar çok beğenmiştir. Ne var ki Platon'un hayatının son yıllarında Pythagorasçılığın tesirinde kalması, İdeaları sayılar olarak tasvir etmesi, felsefeyi matematiğe dönüştürme yönelimi ve de politika ile ilgili görüşleri Aristoteles'in bazı itirazlarına sebep olmuştur. Buna rağmen ikili arasındaki dostluk ilişkisi eskisi kadar olmasa da belli bir ölçüde devam etmiştir. Nitekim Aristoteles'in hocası Platon'un son yıllarındaki görüşlerine tenkitlerde bulunmasına rağmen Platon'dan ne denli etkilendiğini William David Ross şu sözlerle ortaya koymaktadır: "*Aristoteles'in, bilimsel eserlerinden farklı olarak felsefi eserlerinde Platon'un mührünü taşımayan bir tek sayfa yoktur.*" Aristoteles'in, bahsi geçen hususlarda Platon ve onun bu yöndeki yönelimini sürdüren diğer Platoncular ile fikirsel manada ters düştüğü doğru olmaklar beraber gerek varlığa gerekse bilgiye karşı takındığı felsefi tutumda yaşamı boyunca genel olarak bir Platoncu, yani bir idealist ve rasyonalist olarak kalmıştır (Arslan, 2007, s. 4).

Platon öldüğünde, Akademi'nin başına, kurumun en donanımlı kişisi değil de, felsefeyi matematiğe indirgeyen anlayışın destekleyicisi Speusippos getirilmişti. Aristoteles Speusippos'un görüşlerine tam anlamıyla karşıydı. Aristoteles, Speusippos ile arasındaki görüş karşıtlığı ve Akademinin başına getirilmemesi sebebiyle (Erkızan, 2003, s. 562) Akademi'den dolayısıyla Atina'dan ayrılmayı kafasına koymuştu. Son olarak Prens Hermias'ın kendisini Anadolu sahillerinde bulunan Assos şehrine davet etmesi bu duruma tuz biber olmuş ve neticede Aristoteles Atina'dan ayrılmıştı. Prens Hermias'ın davetlisi olarak geldiği bu yerde Akademicilerden müteşekkil olan bir çevrede, dersler vermiştir. Aristoteles daha sonra Kral Philipp tarafından o vakit on üç yaşında bulunan oğlu İskender'i eğitmek üzere, Makedonya'ya davet edilmiştir. Büyük İskender'in dünyayı fethetmek gayesi ile Asya seferine çıkınca, Aristo da Atina'ya geri dönüş yapmış ve Leykeion Gymnasion'unda, Peripatos ismindeki, kendi okulunu kurmuştur. Bu okul, Platon'un Akademisi'ne benzer bir şekilde, ilmi ve felsefi düşüncenin merkezi olarak varlığını uzun yıllar sürdürmüştür. (Birand, 1958, s. 70).

Aristoteles mahiyeti ve şahsiyeti itibariyle özünde sadece bir filozof değildir. O hem pozitif hem de sosyal bilimler açısından dünya tarihindeki en etkili şahsiyetlerden biridir. Aristoteles'in; insanı, doğayı veyahut yaşamı ilgilendiren konularda hemen hemen söz söylemediği tek bir saha yok gibidir. Onu değerli kılan; yalnızca tüm bu alanlarda bir şeyler yazıp çizmesi değildir, onu değerli kılan esas şey, kalem oynattığı bütün bu alanlarda olağanüstü seviyede adından söz ettirmesi ve iz bırakmasıdır. Ünlü Rus düşünür Ayn Rand, bu konu çerçevesinde şunları dile getirmektedir: *“Eğer Batı Uygarlığının bütün yükünü omuzlarında taşıyan felsefi bir Atlas varsa bu Aristoteles'tir.”* O, sadece Batı uygarlığının Atlas'ı olarak kalmamış, deyim yerindeyse her iki dünyanın yani Batı'nın ve Doğu'nun bütün bilimsel ve felsefi birikimlerinin temelinde bulunup, onu inşa eden bir Atlas olmuştur. Bu sebeptendir ki, Müslümanlar Aristoteles'i *“İlk Öğretmen'leri”* olarak saymışlardır. Bu düzlemde; Aristoteles'i tanımadan, anlamadan ve onu bilmeden Batı kültürünü ya da Batı medeniyetini anlamamanın ve de bilmenin imkânsız olduğunu ifade etmek de yarar vardır (Erkızan, 2003, s. 561). Aslında benzer durum dolaylı yoldan olsa da Doğu medeniyeti içinde bir o kadar geçerlidir. Şöyle ki Doğu dünyası ya da medeniyeti Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Kindi gibi Ortaçağ İslam filozoflarına, bilim ve kültür anlamında çok şey borçludur. Aristoteles'in bu Ortaçağ İslam filozofları üzerindeki muazzam derecedeki tesiri gerçeği düşünüldüğünde ise Aristoteles'in Batı medeniyetini etkilediği kadar doğu medeniyetine de büyük ölçüde çeşitli tesirler yaptığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Felsefeci Ahmet Arslan ciltler halinde hazırladığı *“İlkçağ Felsefe Tarihi”* adlı eserinin üçüncü cildinde, bu cildi başlı başına Aristoteles'e tahsis ettiğini söyleyerek Aristoteles'in sahip olduğu öneme ilişkin önsözde şu değerlendirmede bulunmuştur: *“Eğer felsefenin gerçek anlamda kurucusunun Platon olduğu sözü doğruysa, Aristoteles de gerçek anlamda bilimin kurucusu olarak kabul edilebilir. O, çeşitli alanlarda ve çeşitli yönlerden bilime hizmet etmiştir. Kant mantık alanında dair yaptığı çalışmalardan ötürü, Darwin ise biyoloji bilimine yaptığı katkılardan dolayı ondan büyük bir övgüyle bahsetmektedirler. Aristoteles; Yunan dünyasında ilk büyük bilimsel kütüphaneyi kurmuş, ilk harita koleksiyonunu düzenlemiş, ilk doğa tarihi müzesini meydana getirmiş, diğer yandan ilk bilim sınıflamasını yapmıştır. Böylelikle her biri varlığın ayrı bir türü veya çeşidini ele alan ve bu varlık türüne ilişkin özel problemleri inceleyen “bağımsız bilimler” kavramını ortaya atmıştır. Bu suretle de bilimlerin kavram ve terminolojilerini oluşturarak, netice itibariyle bu bilimlere tahsis ettiği özel eserlerinin başında kendi dönemine kadar söz konusu alanda yapılan çalışmalar, ortaya atılan görüşler hakkında verdiği bilgi ve yaptığı analizlerle de ilk bilim tarihçisi olma unvanını kazanmıştır”* (Arslan, 2007, s. XIII). Hem Kant'ın mantık alanında hem de Darwin'in biyoloji alanında Aristoteles'e yönelik yaptığı övgüler, bu alanlarda kalem oynatmış ilim otoritelerinin görüşleri ve bu alanların sahip olduğu külliyyatın Aristoteles'e dair çizdiği portre düşünüldüğünde son derece haklı ve yerinde bir övgülerdir. Aristoteles'in mantığın babası (kurucusu) (Birand, 1958, s. 71) ve biyolojinin kurucusu (Erkızan, 2003, s. 580) olarak gösterilmesi bu övgülerin haklılığının muhtemelen en somut ve kıymetli göstergesidir.

Aristoteles'in hayatına ve mahiyetine ilişkin verilen bu genel bilgilerin ardından, onun tarih kavramına yönelik bakış açısına veya tarih algısına değinmek, çalışmanın gayesine ve düzenine uygun olacaktır. Aristoteles'in tarih kavramına yönelik bakış açısına veya tarih algısına göz atıldığında bu hususa dair en açık ve net bilgiyi veren şey onun, "Poetika" adlı kitabındaki sözleridir. Aristoteles söz konusu kitapta şöyle demektedir: *"Bunun için şiir, (bir) tarih yapıtına nazaran daha felsefi olmasının yanında, daha üstün olarak da addedilebilir. Zira şiir, daha ziyade genel olanı, tarihsel tek olanı aktarır veya konu edinir. Genel olan denilince de, olasılık veya zorunluluk kanunlarına göre, belli özellikteki birisinin böyle ya da şöyle konuşmasını, böyle ya da şöyle bir davranış da bulunmasını anlıyoruz. Tek olan denilince de, bir Alkibiades şunu yaptı ya da başına şu geldi, bunu anlıyoruz"*(Aristoteles, 1987, s. 30-31).

Ahmet Arslan, Aristoteles'in bu sözlerine şu şekilde bir açıklama getirmektedir: *"Aristoteles'e göre; "tarihte yaşamış kişiler ve onların yaptıkları şeyler, olaylar "gerçekten olup bitmiş" şeylerdir, ama bunlar "tek bir defaya mahsus olarak" meydan gelmiş şeylerdir. Fakat bireylerin ve bireysel olayların, mesela Alkibiades'in kendisinin ve onun gerçekleştirdiği bireysel, tarihsel şeylerin bilimi mümkün değildir. Bununla birlikte onların, bilimlerinin yapılmasını mümkün kılacak bir biçimde tümelleştirilmesi, tiplendirilmesi de doğru olamaz. Zira Aristoteles'in kanaatinden anlaşıldığı kadarıyla bunu yapmamız halinde tarih, tarih olmaktan çıkacaktır. Ancak bu tümelleştirme, tiplendirme için elimizde bir başka metot vardır: Sanatta veya sanat aracılığıyla bunu yapabiliriz. Örneğin Alkibiades'in kendisini bir müzikli dramanın, tragedyanın başkahramanı, karakteri yapabiliriz. Bu durumda tarihsel bir kişi olarak ondan ve onun gerçekten yapmış olduğu şeylerden değil de bir tip, bir karakter olarak ondan ve yine bir tip, bir karakter olarak onun duygularından, tutkularından, zaaflarından söz edebiliriz. Bu türden duygu, tutku ve zaafları olan bir karakter olarak yapması imkân ve ihtimal dâhilinde olan, hatta bazı durumlarda zorunlu olan fillerinden bahsedebiliriz"* (Arslan, 2007, s. 363-364).

Collingwood ise Aristoteles'in tarih görüşü ve felsefesi hakkında şunları söylemektedir: *"Öte yandan, tarihin öğrettikleri değerlidir, ama bunların değeri konularının kavranamaz oluşu ile sınırlanmıştır; Aristoteles'in şiir sanatının tarihten daha bilimsel olduğunu söylemesi bu sebepten dolayıdır. Çünkü tarih deneysel olgulardan bir koleksiyondur sadece; oysa şiir bu olgulardan tümel bir yargı ortaya koyar. Tarih bize Kroisos'un düştüğünü ve Polycrates'in düştüğünü söyler; şiirse, Aristoteles'in şiir tasarımına göre, tek tek bu yargıları vermez, çok zengin insanların düştükleri şekilde tümel nitelikte bir yargıyı verir. Aristoteles'e göre, bu bile kısmen tümel bir yargıdır, çünkü zengin insanların neden düşmeleri gerektiğini kimse anlayamaz; tümel olan, tasım yoluyla tanıtlanamaz; ama onu bu genellemeyi yeni durumlara uygulayan yeni bir tasımın büyük öncülü olarak kullanabildiğimiz için, tam bir tümel durumuna yaklaşır. O halde denilebilir ki, Aristoteles için şiir tarihin öğrettiğinin damıtılmış özüdür. Şiirde tarihin dersleri daha anlaşılır hale gelmez ve tanıtlanmadan, dolayısıyla ancak olası olarak kalır; ama daha özlü, dolayısıyla*

daha yararlı olur” (Collingwood, 1996, s. 55-56). Hem Ahmet Arslan hem de Collingwood burada ufak tefek nüanslar sayılmaz özetle Aristoteles'in; tarihin salt tek başlarına bir anlam ifade etmeyen olayların aktarımından başka bir şey olmadığı düşüncesinde olduğunu, şiirin ise felsefeyle benzer bir şekilde bu olayları değil de bu olayları var eden olguları yani tümel ve genel ilkeleri konu edindiği şeklindeki görüşü benimsediğini ifade etmektedirler.

Aristoteles aslında kendi felsefesi içinde çok basit bir akıl yürütmeye bu sonuca varmıştır. Aristoteles'e göre felsefe ya da felsefi bilgi en değerli şeydir. Yine ona göre felsefe demek tümelin genelin bilgisi demektir. Şiir tümelin, tarihte tekilin bilgisini verdiği için bu sebeple şiir tarihten daha üstündür çünkü felsefeye daha çok benzemektedir. Aristoteles yine “Poetika” isimli kitabının bir başka yerinde: *“Ayrılık daha çok şu noktada bulunur: tarihin daha çok gerçekten olan'ı, ozansa olabilir olan'ı anlatır,”* demek suretiyle yine dolaylı olarak, tarihin sadece var olan tekillerin bilgisini aktararak aslında hiçbir şekilde hiçbir fayda ortaya koymadığını anlatmaktadır. Fakat şiir ise bir nevi bu tekil olaylardan yaptığı tümel, olgusal veya kavramsal çıkarımlarla veya bu olaylara yönelik tümel, olgusal bir biçimdeki yaklaşımıyla daha nitelikli, faydalı bir iş yapmaktadır. Bu konuyu daha iyi anlayabilmek şöyle bir metafora başvurulması yerinde olabilir: Sokakta gerçekleşmekte olan bir sokak kavgası olsun, Aristoteles'e göre bir tarihçi bu sokak kavgasını sadece gerçekleştiği şekliyle anlatmakla yetinir. Fakat yine Aristoteles'e göre felsefe ve bir bakıma şiir öncelikle bu kavganın sebep sonuçlarını izaha yönelir hemen ardından kavga olayından ziyade kavga olgusunu ele alıp bu olgunun sözgelimi yararları, zararları, mahiyeti ve niteliği üzerinde analizlerde bulunur. Yaptığı bu teorik analiz neticesinde elde ettiği sonucun pratik hayata ne tür bir işlevsellik, anlam veya yarar sağlayacağı üzerine rasyonel bir şekilde düşünmeye çalışır. Yani felsefe veya dolaylı yönden de olsa şiir, tarihin yaptığı gibi bütün odak noktasını gerçekte olana odaklayıp kendini pasifize etmez. Bilakis gerçekte olandan yola çıkarak; “başka ne olabilirdi?”, “başka ne olması gerekirdi?”, “nasıl olması gerekirdi?”, “başka şekilde olması için neler yapılabilirdi?”, “neden böyle oldu?”, “bunun bir daha olma olanağı nedir?”, “bu olay nasıl bir olaydır?”, vb. soruları sormak suretiyle daha aktif ve yaratıcı bir yol izler. Tabi ki bunları yaparken tarihi realiteyi göz önünde bulundurmamak ve felsefenin temel ilkelerine sırtını dayamak suretiyle yapmaktadır. Aslında Aristoteles'in burada tarih ilmi konusunda dem vurduğu en önemli noktalardan biri kendi bakış açısınca tarihin yaratıcılıktan uzak olmasıdır. Nitekim ondan çok sonraları yaşamış olan ünlü Alman filozofu Friedrich Nietzsche de tarih disiplinine yönelik benzer bir eleştiride bulunmuştur. Nietzsche: *“Eskiye bağlı tarih yaşamı korumayı bilir yalnızca, yaratmayı değil; bundan dolayı her zaman oluş halinde olanın değerini düşürür”* (Nietzsche, 2000, s. 90) şeklinde ifade ettiği düşüncesiyle Aristoteles gibi o da tarihin yaratmadan yoksun olduğunu belirtmektedir. Fakat burada şunu belirtmekte fayda vardır. Şöyle ki Aristoteles her ne kadar *“Poetika”* adlı eserinde tarihi değersiz gibi tasvir ederek bu şekilde bir görüşe sahip olduğunu ortaya koysa da bir başka kitabı olan *“Retorik”* de tarih için daha itidalli bir yaklaşım sergilemekte ve tarihin bir takım durumlarda gayet faydalı ve değerli olduğunu söylemektedir. Aristoteles *“Retorik”* isimli kitabının bir

pasajında şunları söylemektedir: “Yasaları oluştururken, bir ülkeye hangi anayasanın faydalı olduğunu anlayabilmek için insanın sadece kendi ülkesinin geçmiş tarihini tetkik etmek değil, aynı zamanda başka ülkelerin anayasaları hususunda da bilgi edinmek ve çeşitli anayasaların hangi ülkelere uyduğunu da öğrenmek, araştırmak faydalıdır. Bundan, farklı ırklardan insanların yasalarını ve teamüllerini öğrenebileceğimiz için, gezi kitaplarının yasa yapanlar için çok faydalı olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Politik konuşmacı tarihçilerin araştırmalarını da yararlı bulacaktır. Ancak tüm bunlar retoriğin değil politika biliminin işidir. Öyleyse bunlar politik konuşmacının sahip olması gereken en önemli türden bilgilerdir” (Aristoteles, 1995, s. 48). Görüldüğü üzere Aristoteles tarih bilimini külliye değersiz ve işe yaramaz olarak görmemektedir. Buna karşın Aristoteles kendi döneminde olduğu kadar günümüzde de hala nispeten varlığını koruyan ve hatalı bir şekilde salt nakilciliğe indirgenen veya sıkıştırılan tarih tasavvuru ile yazımına karşıdır. Diğer bir şekilde ifade edilecek olunur ise, Aristoteles esas itibarıyla doğrudan tarih ilmini değil fakat hatalı ve değersiz gördüğü mevcut tarih algısını eleştirmekte ve onu kıymetten yoksun olarak nitelendirmektedir. Bu anlamda Aristoteles’e göre hali hazırda hatalı olan tarih ilmi veya tarih algısı eğer ki meselelerin ilk nedenlerine daha fazla yoğunlaşarak meseleleri tikellikten kurtarıp daha tümel ve daha genel bir perspektiften değerlendirmeye imkân tanır ise daha kıymetli olacak yani felsefe gömleğini üzerine giymiş olacaktır. Diğer bir ifadeyle Aristoteles’i tarih hakkında böyle olumsuz düşüncelere iten şey, özünde bizzat tarihin kendisi veya yapısı değildir. Onu buna sevk eden temel şey ilk çağlardan yani tarihin ilk nüvelerinin atıldığı dönemden İbn Haldûn dönemine kadar devam eden tarihin hatalı bir şekildeki algısı ve tasavvurudur. Bu bağlamda Aristoteles’e göre tarih yapısı gereği en üstün ve değerli bilim değildir belki, ancak o en üstün ve en değerli bilgi veya bilimlere elde etmede, şayet doğru algılanıp kullanılırsa en iyi araçlardan biridir. Bu araç basit bir araç olmayacaktır elbette; bu araç, amaç veya amaçlarla büyük ölçüde yekvücut oluşturacak kadar onlarla sıkı sıkıya bağlı bir nitelikte olacaktır. Nihayetinde denilebilir ki; Aristoteles felsefesince, tarihin doğru bir şekilde algılanıp kullanılmasındaki tek yol bu çerçevede tarihe “felsefe gözlüğü” ile bakmaktan geçmektedir.

3. İBN HALDÛN’UN HAYATI, MAHİYETİ (ÇEVRESİ) VE TARİH FELESFESİ/ANLAYIŞI

H. 732/ m.1332 senesinde Tunus’ta doğan İbn Haldûn’un tam ismi Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Câbir b. Muhammed b. İbrahim b. Abdurrahman b. Haldûn’dur. İbn Haldûn adının kökeni ise dedesi Hâlid bin Osman’ın sahip olduğu itibardan ötürü Endülüs adetlerine göre ailenin üyesi olan kişilerin Hâlidun (Haldûn), zamanla Benî Haldûn (Haldûn oğulları) şeklinde ifade edilmesine dayanmaktadır (İrğat, 2015, s. 92-93).

İbn Haldûn ilk ilmi öğrenimini babasından almıştır. Hayatının ilerleyen yıllarında Fahreddin er-Râzî gibi büyük alimlerden de dersler alması yetiştiği çevrenin nitelik olarak ne kadar iyi olduğunu göstermektedir (Uludağ, 1999, s. 538-539).

İbn Haldûn on sekiz yaşına geldiğinde onu ilim öğrenmekten uzaklaştıran ve hayatı boyunca üzerinde tesiri olan iki önemli gelişme yaşamıştır: İlk gelişme veya hadise h. 749/ m. 1348'de doğu ve batı İslam dünyasını etkileyen veba hastalığıdır. Veba, onun annesini, babasını ve kendilerinden ders aldığı hocalarını birer birer alıp götürüvermiştir. Bir diğer gelişme ise, vebadan kurtulan âlimlerin h. 750/ m. 1349 senesinde Merîniler hanedanlığının sahibi Ebû Hasan ile beraber Magrib'e hareket etmeleri üzerine İbn Haldûn'un da hocalarıyla birlikte Magrib'e (Fas) giderek öğrenimine orada devam etmeye karar vermesi ancak ağabeyi Muhammed'in onu bu düşüncesinden onu vazgeçirmesidir. Bu iki gelişme İbn Haldûn'un Tunus'ta eğitimine devam etme imkânını bir hayli zora sokmuştur. İbn Haldûn bu olayların üzerinde yarattığı olumsuz tesir sebebiyle bir süre ilmi eğitime ve çalışmalarına ara verip, siyasi ve idari alanlarda görev almaya başlamıştır. Bir süre önemli siyasi ve idari görevler üstlenen İbn Haldûn bir müddet sonra bu işlerden yorulmuş kendini tekrar ilme adamaya karar vermiştir. Bu amaç doğrultusunda (Hacıbekiroğlu, 2008, s. 2-3) Benî Arîf kabilesinin yanına gitmiştir. Kabilenin önde gelenleri, onlarla beraber kalması ve ailesinin de yanına gönderilmesi için Ebû Hammû'dan izin almışlardır. Benî Tûcîn kasabasındaki İbn Selâme Kalesi'ne yerleşen İbn Haldûn burada dört sene sakin bir yaşam sürmüş ve “*el-İber*” adlı tarihini de burada kaleme almaya başlamıştır. “*El-İber*”in birinci kitabını meydana getiren ünlü “*Mukaddimesi*”sinin müsveddelerini (h. 779/ m. 1377) yine burada tamamlamıştır. Ardından “*el-İber*”in Arap, Berber ve Zenâte bölümünü yazmaya koyulmuştur. Eseri için kaynak eserlere gerek olması sebebiyle Sultan Ebü'l-Abbâs'tan icazet alarak, h. 780/ m. 1378'de Tunus'a gitmiştir. Sultanın himayesi altında ilmi faaliyetlerine devam ederken aynı zamanda dersler vermiştir. “*El-İber*”i tamamladıktan sonra onu sultana ithaf etmiştir (Uludağ, 1999, s. 540).

14. yüzyıl İslâm düşüncesinin en önemli simalarından biri olan İbn Haldûn, çok yönlü ve özgün bir düşünür olma niteliği ile göze çarpmaktadır. Bu sebeple onu, belli bir alanın düşünürü olarak ele almak oldukça zordur. İbn Haldûn, genel olarak tarih, kültür tarihi, tarih yazıcılığı (historiyografi) gibi bilimsel tarih alanlarının öncüsü olduğu gibi, aynı zamanda sosyoloji, sosyal psikoloji, iktisat gibi sosyal bilimlerin de kurucusudur. Bunun yanı sıra İbn Haldûn siyaset bilimi ve eğitim psikolojisinin özgün bir kuramcısı olarak da kabul edilmektedir. Sahip olduğu bu çok yönlü birikim kendisini disiplinler arasında ontolojik ve epistemolojik bağlar kuran bütüncül (holistik) bir düşünür yapmıştır (İrğat, 2015, s. 91). Bu açıdan denilebilir ki, İbn Haldûn'un dünyayı veya üzerinde yaşayan canlı-cansız toplulukları açıklarken takındığı düşünce yapısı disiplinler ya da bilimler çerçevesinde oldukça kapsayıcı bir bakış açısıdır. O, bir meseleyi ele alırken sadece sosyolojik veya sadece felsefik yönüyle değil olayın ya da konunun irtibatlı olabileceğini düşündüğü bütün bilim dallarıyla o meseleyi izah edip anlamaya çalışmıştır. Bundan dolayı da İbn Haldûn'un özellikle “*Mukaddime*” adıyla ünlü olan eserini, bir tarihçi okuduğunda İbn Haldûn'u bir tarihçi, bir felsefeci okuduğunda onu bir filozof, bir sosyolog okuduğunda onu bir sosyolog, bir iktisatçı okuduğunda onu bir iktisatçı bir siyaset bilimci okuduğunda onu bir siyaset bilimcisi olarak algılayacak veya konumlandıracaktır (İrğat, 2015, s. 91-

92). Bu anlamda İbn Haldûn'un ortaya koyduğu eserler, yukarıda da bahsi geçtiği şekliyle özellikle "*Mukaddime*" isimli eseri ve bu eserdeki "*umran teorisi*" araştırmacılar ve ilim adamları üzerinde büyük tesirler yapmıştır. Yarattığı bu etki, yalnızca kendi toplumuyla sınırlı kalmamış, diğer Arap ülkelerini, Osmanlıyı ve 19. asırdan sonra Avrupa'yı da içine almıştır (Hacıbekiroğlu, 2008, s. 6-7).

Çalışmanın, Aristoteles ile ilgili bölümünde olduğu gibi bu bölümünde de, İbn Haldûn'un hayatına ve mahiyetine ilişkin az evvel verilen genel bilgilerin ardından İbn Haldûn'un tarih algısına veya tarih anlayışına değinmek çalışmanın amacına ve hiyerarşisine uygun olacaktır. Bu bağlamda İbn Haldûn'un tarih algısını veya tarih anlayışını izah ederken ilk söylenmesi gereken şey İbn Haldûn'un tarihi ikiye ayırdığıdır. O, "*Mukaddime*" adlı eserinde iki farklı tarih algısına sahip olduğunu şu sözlerle belirtir: "*Çünkü tarih, zâhirine (görünen/açık/anlaşılan) bakıldığında geçmişteki günlerden (zamanlardan), devletlerden ve geçmiş asırlarda meydana gelen olaylardan haber vermenin öte tarafına geçemez. (Bu tarih anlayışına göre) toplantı mekânları insanlarla dolduğunda, geçmiş ile ilgili olarak güzel şeyler sözler söylenir (nakledilir), bu hususta örnekler verilir ve (böylelikle) toplantılar güzelleşir. (Zâhiri) Tarih; bize göçüp gitme zamanları kendilerine ilan edileceğe zamana kadar olan süre zarfında yaratılmışların durumunu, durumlarının nasıl değiştiğini, dünyada kurulan devletlerin sınırlarının ve hâkimiyet sahalarının nasıl genişlediğini, yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildirir. Tarihin bâtini'si ise incelemek, araştırmak ve kâinatın (varoluş) nedenlerini tespit etmek, (kâinatın) başlangıcı (hususunu) doğru bir şekilde irdelemek, olayların nasıl oluştuğunu ve olayların nedenlerini derin bir biçimde mütalaa etmekten ibarettir. İşte bundan ötürü tarih saygındır/değerlidir (hikmetin içinde soylu bir köke sahiptir) ve felsefe (hikmet) ilimlerinden biri olarak addedilmeğe lâyıktır."* (İbn Haldûn, 1992, s. 2) Görüldüğü üzere İbn Haldûn zahir ve bâtın olmak üzere iki farklı tarih algısından bahsetmektedir. O, zâhiri tarih olarak nitelendirdiği tarihin sadece geçmişte olan olayların nakliyle kendini sınırlandıran bir yapıda olduğunu söylemektedir. Hatta zâhiri tarihin yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı üzere insanların bir araya geldikleri ortamlarda insanları sadece teselli edip hoş vakit geçirmelerine yarayan basit bir şeyden ibaret olduğunu ifade etmektedir. Bu doğrultuda İbn Haldûn için zâhiri tarih insan topluluklarının bir anlamda "sohbet mezesinden" başka bir şey değildir. Bu yapısıyla zâhiri tarih değersiz önemsiz olmakla beraber hem teorik hem pratik açıdan doğrudan doğruya hiçbir işlevselliğe sahip değildir. Burada İbn Haldûn aslında kendisine kadar olan dönemdeki tarih anlayışına ince bir eleştiri getirmektedir. Çünkü kendi dönemine kadar olan tarih anlayışı genel olarak birkaç istisna dışında salt nakil ve rivayetlerden ibarettir (Yıldız, 2010, s. 31). Ona göre; ondan önceki tarihçiler, daha doğrusu zâhiri tarih anlayışına bağlı bir tarih anlayışı güdenler; tekil tarihsel olayları, bu olaylar arasında nedensel bir ilişki kurma çabasına girmeksizin (olayları) kendi tekillikleriyle aktarmaktan öteye geçememişlerdir (Özlem, 2012, s. 43).

İbn Haldûn, zâhiri tarih anlayışına bağlı olan iki çeşit tarihçi sınıflandırması yapmaktadır. Bunlardan ilki “asalak (taklitçi) tarihçiler” dediği kimselerdir. Mukaddimede onlardan şu şekilde söz etmektedir: “*Büyük İslam tarihçileri (geçmiş) çağların haberlerini kapsamlı bir şekilde derlemiş ve defter sayfalarına yazmışlardır. Ancak “asalak (taklitçi) tarihçiler bu haberleri yaptıkları tertip ile asılsız haberleri (rivayetler) kullanmak suretiyle değiştirip karıştırdılar. Bu konuda vehme kapılıp haber uydurdular. Süsledikleri zayıf rivayetleri doğru/sağlam rivayetlerin üzerine koyarak doğru rivayetleri de bunların alt seviyesine indirdiler. Bunlardan sonra gelenlerin birçoğu da bunların eserlerini örnek alıp onlara uydu Bu gibi rivayetleri ne şekilde duydularsa o biçimde bize aktardılar. Olayların ve durumların nedenlerini iyice değerlendirmediler Yalan olana hadisleri terk edip reddetmediler.* (İbn Haldûn, 1992, s. 2-3). İbn Haldûn bu sözleriyle açık bir şekilde bu tarih türünün veya buna bağlı olan tarihçilerin taklitçi veya tekrarcı olmaktan başka hiçbir şey olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre bu yapıdaki tarih yukarıda da ifade edildiği üzere hiçbir surette bir fayda sağlamayarak yeni hiçbir şeyde ortaya koyamaz. İşte tamda burada ifade etmek gerekir ki İbn Haldûn'un tasavvur ettiği ve adına zâhiri tarih adını verdiği bu tarih anlayışı Aristoteles'in değersiz gördüğü, salt tikel olayların aktarıma indirgenen; tümele, genele ve de öze yönelik hiçbir şey söylemeyen daha doğrusu söylemekten aciz olan şiirin bile kendisinden daha üstün olduğu tarih anlayışıdır. İbn Haldûn'da Aristoteles gibi bu tarih anlayışının bu çerçevede felsefenin yapısal dinamikleri düşünüldüğünde hiçbir kıymeti olmadığı şeklinde bir görüşe sahiptir. İbn Haldûn'un burada zâhiri tarih olarak nitelendirdiği tarih türü aslında kadim dönemlerden kendi dönemine kadar devam eden Aristoteles'in de eleştirdiği hali hazırdaki hatalı ve yanlış tarih tasavvuru veya fikridir. İbn Haldûn'un tarihi bu şekilde ikiye ayırması birçok defa yanlış olarak anlaşılmış olan Aristoteles'in tarih felsefesi anlayışının bir nevi bir şerhidir. Aristoteles'in tarih felsefesi anlayışı bölümünde de izah edildiği üzere, Aristoteles'i tarihe yönelik bu aşağılayıcı bakış açısına iten temel şey, uzun asırlar boyunca kök salmış olan tarihin yanlış tasavvuru ve kullanılışı durumudur. İbn Haldûn'da aslında tarihin böyle bir şey olmadığını yani sadece basit bir olay anlatımı veya tekrarı olmadığını fakat yanlış ve hatalı kullanılıp o şekilde bir algıya sahip olmaya zorlandığı kanaatindedir. İbn Haldûn'un bâtini tarih anlayışı dediği tarih çeşidi temelde, mevcut ve yanlış olan tarih algısı ve felsefesine karşı, olması gereken nitelikli ve yaratıcı tarih anlayışının bir tarifidir. Konu bütünlüğü açısından Aristoteles'in zâhiri tarih anlayışına sahip olan “asalak (taklitçi) tarihçiler” dışındaki tarihçilerin kim olduğunu izah edip bâtini tarih türünü ele almak daha doğru olacaktır. Bir diğer zâhiri tarih geleneğine bağlı olanlar “kısa tarih yazıcılarıdır.” İbn Haldûn Mukaddimede bu kişileri şöyle tarif etmektedir: “*Bunların (asalak/taklitçi tarihçilerin) arkasından, bir hayli kısa eser yazanlar geldi. Bunlar, hükümdarların isimlerini anmakla yetinerek, soylarını ve onlara dair olan haberleri dahi zikretmeden bölük pörçük bir şekilde verdiler.*” (İbn Haldûn, 1992, s. 5).

İbn Haldûn'un daha öncede ifade edildiği üzere zâhiri tarih dışında, asıl olması gereken tarih olarak gördüğü tarih veya tarih anlayışı bâtini tarihtir. İbn Haldûn kendisine göre felsefi bir kıymete haiz, daha doğrusu felsefileştirilmiş bir tarih olan bâtini tarihin veya

tarihçiliğin nasıl bir nitelikte olması gerektiğini Mukaddimede şu sözlerle ortaya koymaktadır: “*Bundan dolayı bu ilimle iştilal eden; siyasetin ilkelerini, varlıkların doğalarını, milletler, ülkeler ile çağların seyir (öyküsü), ahlak, adet, din ve mezhep ve diğer tüm durumlar itibariyle değişimlerini (aralarındaki farklılıkları) ve bunların hali hazırdaki durum ile mevcut olmayan durum arasındaki uygunluğu karşılaştırmayı veya iki durum arasındaki farkı ortaya çıkarıp kavramayı, birbirine uyan ve uymayan yönlerinin sebep ve illetlerini açıklamayı, devletlerin, milletlerin ne tür temeller üzerine kurulduğunu, ortaya çıkışlarındaki başlangıç hallerini, meydana gelmelerini sağlayan nedenleri ve oluşmalarında etkili olan sebepleri, bu devletleri yönetenlerin hallerini ve haberlerini bilmeye muhtaçtır*” (İbn Haldûn, 1992, s. 43). İbn Haldûn’un buradaki sözleriyle bâtini tarihi veya tarihçiliği birkaç tane saç ayağı üzerine oturttuğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki tarihi olayları kat’i surette dayandığı sebeplerle değerlendirmemiz gerektiğini söyleyen nedensellik ayağı, bir diğeri tarihi olayları sosyal, fiziki, doğal her türlü genel yönüyle ele almamızı salık veren tümelilik ilkesidir. İbn Haldûn’un bu düşüncesi Aristoteles’te kendisine açıkça yer bulmaktadır. Aristoteles’in telakkisine göre de her şeyin anlaşılmasına, anlamlandırılmasına, izah edilmesine yarayan en yüce bilim olan felsefenin yüceliği, onun ilk nedenlerin, en genelin veya en tümelin bilgisine odaklanmasından ileri gelmektedir. Öyle ki Aristoteles “*Metafizik*” adlı eserinde nedensellik meselesinin önemine şu şekilde temas etmektedir: “*Her şeyin ancak ilk nedenini bildiğimizi düşündüğümüzde veya bildiğimizi söylediğimize göre kazanmamız gereken bilimin, ilk nedenlerin bilimi olduğu açıktır*” (Aristoteles, 1985, s. 90). Bu konu hakkındaki bir diğere pasaj da: “*Bir bilim ne ölçüde nedenleri araştırıyorsa o ölçüde öğreticidir. Çünkü öğretmek (demek) her şeyin nedenlerini söylemektir*” (Aristoteles, 1985, s. 86) şeklinde serdettiği düşünceyle, ilk nedenlerin bilimi olarak gördüğü felsefeye en değerli bilim koltuğunu tahsis etmektedir. Aristoteles tümelikle ilgili olarak da yine “*Metafizik*”te şunları söylemektedir: “*Her şeyi bilmenin en yüksek ölçüde tümelin bilgisine sahip olana ait olması gerekir. Çünkü o, bir anlamda tümelin içine giren bütün özel durumları bilir*” (Aristoteles, 1985, s. 86). Buradan şu çıkarıma varılabilir: Aristoteles’in kendisinden bağımsız olarak meydan gelen ve zihninde haklı olarak değersiz bir biçimde yer edinen mevcut tarih algısı, İbn Haldûn’daki zâhiri tarih anlayışına karşılık gelmektedir. Bu tarih daha öncede ifade edildiği üzere tikel olayları tekrarlayıp bu olayların ilk nedenlerine ya da dayandığı temel olgulara dair bir şey söylememekle beraber tümel bir bakış açısından ve nitelikten de yoksundur. İbn Haldûn’un bâtini tarih anlayışı ise Aristoteles’in tamda (tarih) felsefesine uygun olarak tarihi tikel den tümele taşımış ve yine tarihi veya tarihi olayları arkasındaki ilk neden ya da temel olgularla açıklamaya çalışmıştır. Nitekim İbn Haldûn da, Aristo’nun “*Politika*” isimli eserinde “*umran ilmine*” benzer dağınık, az ve eksik bilgilerin yer aldığı ancak bu bilgilerin başka meselelerle karıştırılmış olduğunu ifade etmiştir (İrğat, 2015, s. 123).

4. İBN HALDUN’UN “UMRAN İLMİ’NİN” ARİSTOTELES’İN TARİH ALGISI/FELSEFESİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

İbn Haldûn tarihçiliği, olayları nakil yoluyla hikâye eden zâhiri tarihçilikten kurtarıp aynı olayları sebepleriyle izah edecek bâtini tarihçiliğe yükseltmenin, ancak felsefeye temellendirilmiş “*umran ilmi*” ile mümkün olacağı görüşündedir. İbn Haldûn'a göre “*umran ilmi*”, tarihsel olayları hikâye etmenin ötesinde, onların nasıl ve neden meydana geldiklerini izah etmekle sorumlu olması gereken tarihçinin müracaat edeceği temel bilimdir. Böyle bir temel bilim de sadece, her zaman en genel veya en tümel ve de en temel olanın teorisi ile ilgilenen felsefe içinde temellendirilebilir (Özlem, 2012, s. 44). Bu felsefede yukarıda görüldüğü şekliyle Aristoteles'in benimsediği felsefedir. İbn Haldûn; *umran yöntemi* sayesinde asırlar boyunca zâhiri tarih olarak algılanan tarihi, üzerine Aristoteles'in felsefesini giydirmek suretiyle onu, daha kıymetli, daha işlevsel, daha nitelikli ve daha yaratıcı bir tarih türüne yani bâtini tarihe evirmiştir. O, Aristoteles'in tarihi değersiz addetmesinin sebebini tarihin felsefeden yoksun olmaya dayandırmasını iyi ve derin bir şekilde analiz etmiştir olacak ki buna bir çözüm mahiyetinde genel olarak özünü yine Aristoteles felsefesinden alan, “*umran ilmi*” aracılığı felsefileştirilmiş bir tarih anlayışı (bâtini tarih) tasarlamıştır. Bu çerçevede denilebilir ki Aristoteles'in tarihin felsefi bir karakterden yoksun olduğunu söylemesi, İbn Haldûn'un ise tarihi felsefileştirme çabası her iki filozofunda tarih kavramı özelinde düşünüldüğünde temel amaçlarının aynı olduğunu göstermektedir. Daha farklı bir deyişle; her iki düşünürün de tarih kavramı hususundaki temel doktrinlerini; sırtını felsefeye dayayan veya felsefi gömleği üzerine geçiren bir tarihin çok daha değerli ve önemli olacağı veya olduğu kabulü üzerine inşa ettikleri açıkça görülmektedir.

İbn Haldûn'un tarihin felsefileştirilmesi veya kıymete mazhar olabilmesi için nedensellik ve tümellik dışında bu ikisiyle dolaylı yönden de olsa ilintili olarak, tarihi olayların temel zorunluluk yasalarına veya olgularına dayandırılması gerektiğini savunmaktadır. İbn Haldûn tarihin, konusu hakkında doğru bilgiler veren bir bilim olması için, tarihsel olayların birtakım düzenlilikler içinde meydana geldiklerinin kabul edilmesi gerektiği kanaatindedir. Diğer bir deyişle ona göre tarihsel olayların temelinde kimi süreklilikler ve devamlılıklar olduğu kabul edilmelidir. Bu süreklilik ve devamlılıkların kökeni ise her bir tarihsel olayın kendilerinden veya kendilerine uygun olarak ortaya çıktıkları “tarihsel doğalar” olacaktır. Nasıl ki fizikle uğraşan bir fizikçi, fizik olaylarının kendilerinden zorunlu olarak çıktığı birtakım “fiziksel doğaların” varlığından yola çıkıyorsa benzer bir biçimde tarihsel olaylarla uğraşan bir tarihçi de tarihsel olayların kendilerinden zorunlu olarak çıktıkları birtakım “tarihsel özlerin” veya “tarihsel doğaların” varlığını kabul etmek mecburiyetindedir. Bu tarihsel özlerin veya doğaların varlığını ve bilgilerinin imkânını kabul etmesi halinde tarihçi, karşısına çıkan herhangi bir tarihsel haber hakkında, onun doğru ya da yanlış olup olmadığını önceden kestirmek imkânına sahip olacaktır. Bunu da o kişiye temin edecek şey (ilim-araç) “*umran ilmidir*” (Arslan, 2009, s. 45). İbn Haldûn bu noktada da büyük oranda Aristoteles'in tarih felsefesi anlayışına yakın bir görüntü çizmektedir. Aristoteles'in tarih felsefesi anlayışının ele alındığı bölümde de ifade edildiği üzere, Aristoteles “olması gereken tarih anlayışının” merkezine tikel olayları değil bu olayları var eden temel olguları veya nedenleri almanın gerektiğini dolaylı olarak da olsa

vurgulamıştır. Nitekim bazı felsefe tarihçileri İbn Haldûn'un Aristotelesçi ontolojiye bağlılığının altını çizerek onun varlık, bilgi ve bilim felsefesi anlayışının Aristoteles'e dayandığını ifade etmişlerdir. Bilindiği üzere Aristoteles'te felsefenin temel işlevi, varlığın doğasını, ne'liğini, özneliklerini ortaya koymaktır (*theoria*). İşte İbn Haldûn da aynı zihniyetle, ancak bu defa tarihin ve toplumun doğasını, ne'liğini, özneliklerini ortaya koymayı arzulayan bir tarih felsefesi, bir çeşit *tarih ontolojisi* peşindedir. Bu bağlamda da "umran ilmine" böyle bir tarih ontolojisi şeklinde bakmak mümkündür. Aristoteles'te varlığın doğası, ne'liği değişmez bir özellik arz etmekle beraber evren (kozmos) değişmez bir düzenlilik ve yasalılık içinde olup aynı evren yine bu nedenden dolayı tam bir döngüsellik şuuruyla kavranabilir vaziyettedir. Aynı şekilde İbn Haldûn'da da tam anlamıyla Aristoteles'te olduğu gibi; tarihin ve toplumun doğası değişmez bir özellik de olmakla beraber insanlık (beşeriyet) değişmez bir düzenlilik ve yasalılık içinde aynı döngüsellik şuuruyla idrak edilebilir (Özlem, 2012, s. 46).

5. SONUÇ

Tarihin; kadim dönemlerden günümüze kadar genellikle yalnızca geçmişin aktarıcısı olduğu şeklindeki düşünce onun insan zihninde değersiz ve basit bir şey olarak resmedilmesine neden olmuştur. Voltaire ve Vico hatırı sayılır geniş bir düşünür ve araştırmacı çevresince bu duruma ilk isyan bayrağını çeken kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Fakat bu konuya ilişkin yapılacak kapsamlı ve derinlemesine bir incelemenin ardından, tarihi salt nakilci veya aktarıcı bir niteliğe indirgeyen anlayışa karşı ilk anti tezi ya da muhalif sesi Aristoteles'in ve sonrasında Aristoteles felsefesine birçok yönden sıkı sıkıya bağlı olan İbn Haldûn'un ortaya koyduğu görülecektir. Gerçekten de nakilci tarihe diğer bir değişle salt tikel olayların aktarımına dayanan, olayları var eden ana olguları veya onların arkasındaki temel sebepleri dikkate almayan, olayların mahiyetine ilişkin herhangi bir yorumda bulunmayan, tarihi olayları felsefi bir kimlikle okuyamayan tarih anlayışına karşı ilk karşıt sesi yükselten kişiler Aristoteles ve İbn Haldûn'dur.

Aristoteles veya Aristotelesçi felsefe genel itibari ile şekilcilikten çok öze küçük resimden ziyade büyük resme odaklanır. Öyle ki Aristoteles'in büyük resme odaklanan bir felsefe benimsemesi onun, felsefe ve bilim tarihçilerince tümdengelim metodunun en önemli temsilcilerinden bir olarak gösterilmesine yol açmıştır. Bu durum veya bu metot Aristoteles'in tarih kavrayışı ile algısını muazzam bir tesirle kökten etkilemiştir. Aristoteles'in, şiirin tarihten daha üstün olduğunu söyleyerek onu tarihten daha üstün bir konuma yerleştirmesi muhtemelen bunun en belirgin tezahürü olmuştur. Tarihin böylesi bir tavırla izahı Aristoteles'in daha doğrusu felsefesinin yukarıda da ifade edildiği şekliyle temel dinamiklerinin çok doğal bir sonucudur. Aristoteles, asırlar boyunca kök salarak vücut bulmuş olan dolayısıyla kendi zihninde de yer edinen, tikel olayların aktarımına dayanan tarihin ya da tarihçiliğin; büyük resmi göremediğini, öze dair hiçbir şey söyleyemediğini ve tümel bir bakış açısında yoksun olduğu kanısındadır. Yani ona göre bu tarzda bir vasfa sahip olan bir tarih, en doğrudan anlatımıyla felsefeden yoksundur

dolayısıyla da kıymetsizdir. Şiir ise mahiyeti veya işlevi hasebiyle tarihe göre bir nebze daha felsefidir ve de sahip olduğu bu karakter sebebiyle daha yücedir.

İbn Haldûn'a baktığımızda ise öncelikle onun Ortaçağ İslam filozofları arasında Aristoteles'i ve onun felsefesini en iyi anlayıp izah eden kişi olduğu ifade edilmelidir. Bu durum haliyle İbn Haldûn'un tarihe bakış açısını veya tarih felsefesinin teşekkülünü etkilemiştir. İbn Haldûn da, Aristoteles de olduğu gibi yalnızca içi felsefe ile doldurulmuş bir tarih tasavvurunun kıymetli ve nitelikli olabileceği minvalindeki bir görüşü savunmaktadır. İbn Haldûn ortaya koyduğu tarih felsefesiyle, tarih hakkında bir iki cümle ile bölük pörçük birkaç şey demekle yetinen ve bu nedenle çoğu düşünür veya araştırmacı gözünde tarihe karşı olumsuz bir tavır takındığı algısı oluşmuş olan Aristoteles'in bu bağlamda doğru anlaşılmasına çok büyük bir katkı sağlamıştır. Bu çerçevede ilk olarak İbn Haldûn, bir tarih ayrımı yapmanın zorunlu olduğunu görmüş ve nihayetinde tarihi ikiye ayırmıştır. O, tarihi; zâhiri ve bâtini tarih olarak ikiye bölerek kategorize etmiştir. Zâhiri tarih olarak nitelendirdiği tarih türü genel olarak tikel olayların aktarımına dayanan nakilci tarihten başka bir şey değildir. İbn Haldûn, tanımladığı bu tarih türüyle dolaylı olarak; Aristoteles'in, tikel olayların hikâye edilmesinden başka bir şey olarak görmediği, öze dair bir şey söyleyemeyen, olgusal ve nedensel açıklama yapma meziyeti olmayan ve bundan dolayı da kıymetsiz olarak nitelendirdiği tarih kavramına veya anlayışına işaret etmektedir. İbn Haldûn aslında bu düzlemde üstü kapalı bir şekilde, Aristoteles'in bizzat tarihin kendisini değersiz görmediğini buna karşın Aristoteles'in aslında değersiz gördüğü tarihin kendisinin zâhiri tarih olarak isimlendirdiği tarih türü olduğunu izah etmeye çalışmıştır. Böylelikle Aristoteles'in tarih konusu özelinde üzerine yönelen eleştiri oklarına felsefi manada bir çeşit kalkan olmuştur.

Aristoteles'in ontolojik anlamdaki zorunlu, değişmez ilke veya yasa tasavvuru, tikelin aksine daha kapsamlı bir bakış açısı sunan tümelci ve olgucu tavrı; İbn Haldûn'un tarih felsefesini inşa sürecinde adeta bir harç veya çimento vazifesi görmüştür. İbn Haldûn, "*umran ilmini*" ve bu ilim aracılığı ile meydana getirdiği başta tarih felsefesi olmak üzere daha başka birçok farklı ve tarihe damga vurmuş kuramını Aristoteles'in felsefesiyle temellendirmiştir. İbn Haldûn'un zâhiri tarih dışında tarif ettiği bir diğer tarih türü veya anlayışı daha öncede bahsedildiği üzere bâtini tarihtir. Ona göre bâtini tarih; tikel olarak nitelendirilen olayları anlatmakla kendini sınırlamayan bu olayların ilk nedenlerini ve bu olaylar arasındaki neden sonuç ilişkisini irdeleyen, olaylardan da ziyade olayların özünü teşkil eden tümel mahiyetteki olguları veya zorunlu sosyolojik yasaları merkeze alarak bu eksende yapılan okumalara dayanan bir tarih türü ya da tasavvurudur. Bu özellikleri taşıyan bir tarih anlayışı İbn Haldûn'a göre felsefidir ve bu yapısından ötürü de büyük bir değere haizdir. Bu çerçevede İbn Haldûn'un tarih felsefesi; Aristoteles felsefesi penceresinden bakıldığında, Aristoteles'in kendisi kaynaklı olan veya olmayan sebeplerin bir ürünü olarak yanlış ve hatalı bir biçimde anlaşılan tarih algısının açıklamalı bir dipnotudur. Bunun yanında her iki filozofun tarih anlayışlarının birebir aynı olduğunu söylemenin en başta felsefenin ruhuna aykırı olacağı aşikârdır. Öte yandan farklı dönemlerde yaşamış olmaları sebebiyle kullandıkları terminoloji doğal olarak farklılık gösterecektir. Netice olarak

Aristoteles ve İbn Haldûn'un zihinlerindeki tarih olgusu veya ortaya koydukları tarih felsefeleri için kullanılabilir en öz fakat muhtemelen en kapsamlı metaforik ifade; "her iki anlayışında aynı maddenin farklı formları olduğudur".

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, (1985). *Metafizik* (c. 1, çev. A. Arslan). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Aristoteles, (1987). *Poetika* (çev. İ. Tunalı). İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Aristoteles, (1995). *Retorik* (çev. M. H. Doğan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Arslan, A. (2007). *İlk Çağ Felsefesi Tarihi 3 (Aristoteles)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Bilgi Yayınları.
- Arslan, A. (2009). *İbni Haldun* (2.bs.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ayseven, K. & Barutca, E. M. (2003). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Birand, K. (1958). *İlk Çağ Felsefesi Tarihi* (c. 23). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Collingwood, R. G. (1996). *Tarih Tasarımı* (çev. K. Dinçer). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Çakırbaş, A. & Çelik, M. Y. (2020). Tarihin Bilimselliği ve Teorisi. S. Topgöl (Ed.), *Sosyal ve İnsani Bilimler* içinde (s. 231-249). Karadağ: İvpe Yayınları.
- Çevik, M. (2014). *Tarih Felsefesi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Erkızan, H. N. (2003). Aristoteles. A. Cevizci (Ed.), *Felsefe Ansiklopedisi* içinde (c. 1, s. 561-588). İstanbul: Etik Yayınları.
- Hacıbekiroğlu, A. (2008). *İbn Haldûn'un Kelâmcılığı* (Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- İbn Haldûn. (1992). *Mukaddime* (c. 1, tahkik. Etienne-Marc Quatremère). İstanbul: Mektebet Lübnân.
- İrgat, M. (2015). *Tarihselcilik Düşüncesi Bakımından İbn Haldun*. (Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Kaya, M. (1991). "Aristo", TDV İA İstanbul, Cilt:3, s. 375-378.
- Kaya, M. (1995). "Felsefe", TDV İA, İstanbul, Cilt:12, s. 311-319.
- Nietzsche, F. (2000). *Tarih Üzerine* (6. bs. çev. N. Bozkurt). İstanbul: Say Yayınları.
- Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Uludağ, S. (1999). "İbn Haldûn", TDV İA, İstanbul, Cilt:19, s. 538-543.
- Yıldız, M. (2010). İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 25-55.